

FRANCISZEK RYSZKA

Gondolatok a fasizmusról

A hitleri állam a Führer legfőbb akaratának alárendelt, az emberi munka kizsákmányolásának, az erőszaknak és hazugságnak szerteágazó szisztémája volt. A hadsereg, rendőrség, a náci párt alakulatai, a mindent átfogó gépezet, mely az emberi tevékenységeket visszavonhatatlan parancsokkal irányította — a legmilitarizáltabb szervezet volt, melyet az újkori történelem ismer. Mégis ez a szervezet maga alá tudott rendelni sokmillió engedelmes végrehajtót az élet minden területén, függetlenül attól, mi motiválta az engedelmességet. Ez a szervezet nem keletkezhetett egészen hirtelen, mint ahogy nem keletkeztek egészen hirtelen az engedelmesség motivációi sem, az adott körülmények következményei, amelyek viszont az emberi tudatra hatottak. A hitlerizmus hatalmas anyagi és szellemi erőket tudott mozgósítani. Hogy ennek ellenszegüljenek és ezt legyőzhessék, a szabad nemzeteknek kolosszális erőfeszítéseket kellett tenniük és a győzelemért súlyos áldozatokat kellett hozniok. Innen ered az első kérdés, amelyet a történészek feltettek és ma is feltesznek maguknak: mik voltak ezek az erők és milyen forrásokból táplálkoztak. Ezért a hitlerizmus — tágabban véve minden fasiszta mozgalom — történeti forrásának megmutatásával kell kezdenünk.

A történészek alkotómunkája (leíró vagy esszeisztikus-szintetikus — amelyet mostanában a kutatók művelnek) a fasizmus történetének centrális problémáit, keletkezését és olyan minőségi jegyeit fogja össze, amelyek megkönnyítik számunkra a különböző, a fasizmus nevével definiált társadalmi áramlatok és mozgalmak közös nevezőjének megtalálását. Nemrég foglalkozott ezzel Ernst Nolte nyugatnémet történész, azonban kizárólag az ideológia és a politikai doktrína síkján, s a jelenségeket csupán Németországban, Olaszországban és Franciaországban hasonlította össze. Nolte számára a fasizmus a gondolkodók és doktrinerek lelkének szüleményeinél kezdődik s elsősorban ide vezethető vissza. Őt elsősorban az alkotók és az inspirátorok érdeklik, az ideológiát befogadó tömegek viszont, melyek nélkül nem lenne „tömegmozgalom” s nem lehetne sikereket elérni, már jóval kevésbé. Ily módon tűnik el a vizsgálati mezőből a hiszterizált tömeg, amely ütemesen kiáltja: „a noi”, „a qui la vittoria?”, vagy, amikor a másik „vezér” hívja harcra az ellenséggel, a „Sieg heil, Sieg heil”-et üvölti. Pedig az ilyen fasizmus — legalábbis mint jelenség, történetének kezdetén — történeti megismerése tűnik számomra fontosabbnak, mint a legkülönfélébb teoretikusok írásai, amelyek más teoretikusok vagy ál-teoretikusok inspirációját adják tovább. Az alábbi vázlatban ez a fasizmus érdekkel bennünket elsősorban.

Vajon mitől lettek ezek a jelenségek oly hasonlóak egymáshoz, holott különböző országokban léptek fel? Miután azonnal ki kell zárni a nemzetközi kapcsolatok vagy legalábbis minták létezését (legalább az első időszakban), a történe-

* Részlet a szerzőnek a fasizmus kérdéssel foglalkozó nagyobb munkájából.

szek kutatómunkája az egyetemes kultúrtendenciák felé fordult, hogy egy feltételezhető „kulturkriszist” határozzanak meg, s egyben a politikai elméletet és gyakorlatot is, melyből a tiltakozás spontán módon robbant ki, vizsgálatuk tárgyává tették. A tiltakozás pedig a rebellióba csap át.

Az amerikai George L. Mosse úgy látja (az időszakos kiadványként megjelenő *Journal of Contemporary History* 1966-os száma bevezető tanulmányában), hogy a fasizmus a fiatal nemzedék lázadásának olyan megnyilvánulása volt, mint az irodalmi expresszionizmus, hogy a kollektivitás reintegrációja által legyőzzék az ember elidegenedését. A fasiszta mozgalmak korai szakaszában sem a szimbolizált „ellenség”, sem a terror és a pusztítás szükségessége nem lép fel. Mosse egyben kételkedését fejezi ki afelett, hogy lehet-e beszélni ezeknek a mozgalmaknak kispolgári provenienciájáról, miután csatlakoztak hozzá munkások és parasztok is.

Georges Sorel és Gustave Le Bon — írja Mosse — azt képzelték a múlt század végén, hogy a társadalmi mozgalmakat a tömegek ösztönei irányítják, s ezeket használják ki azután a vezetők. A politika — így mondja Gustave Le Bon — mindig a „tömeg-emberre” és annak irracionális viselkedésére van alapozva. Mosse valóban mindkét francia szerzőnek szemére veti, hogy az emberi természet (változatlan) adatnak veszik, ám úgy tűnik, ő is ennek az értelmezésnek nyomán indul el. El lehet fogadni Mosse értelmezésében a fasiszta mozgalom kettősségét: előbb a világ megjavításának spontán, sőt irracionális követelése, később a hatalom követelése, melynek mindent alárendelnek.

A fasizmus közös gyökereinek keresése az európai kultúrában valóban szép és szuggesztív eredményeket hozó foglalkozás (főként, ha megfelelő tudományos képzettség társul hozzá), de a fasizmus keletkezését sem „globális” méretben, sem az első világháború utáni Németország és Olaszország helyzetének hátterében nem deríti ki.

A kutatások tárgya elég gyakran a kifinomult — sokszor kevésbé olvasmányos és kevésbé *olvasott* — politikai, filozófiai vagy egyenesen irodalmi alkotás, amely bizonyára igen lebilincselő, de közönsége kisszámú. Az „histoire historique” bűvös körében vagyunk — az olyan tényekből összeálló történelemben, melyek „önmagukat magyarázzák” annyiban, hogy a kutatók nem az eseményekből eredeztetik levezetéseiket, hanem elvont formulákból, mint „mozgalom”, „erő”, „civilizáció”, „kultúra”, „válság”, „bomlás”. Sajnos, a szocialista országok történetírása sem mentes ettől. Van úgy, hogy pl. azzal az állítással operálnak, mintha Hitler uralomrajutását valami közelebbről meg nem határozott „monopolkapitalizmus” okozta volna, pedig az egyébként helyes állítás olyan logikai operáció menetében mutatkozik meg, amelyben egy valóban általános, lényeges ok minden más okot helyettesít, s amelyet egészen elvont formulává alakítanak, ha hiányzanak a történelmi konkrétumok.

Az egyik oldalon az egyetemlegességre törekvő anonim „erők”, „áramlatok” és „tendenciák”, a másikon — a tények tömkelege, melyből a végén semmi sem sül ki. Ugyanakkor a nagy társadalmi mozgalmak geneziséét nem lehet felfedni az emberi élmények vizsgálata nélkül. Erről akartam egy pár mondatot írni ebben a vázlatban, miután tisztában voltam vele, hogy nagyon kevés reális eredményt lehet felmutatni, és a jövő lehetőségei is szerények.

*

Lewis Mumford, amerikai kultúrfilozófus egyik könyvében azt írja, hogy a fasizmus forrását „az emberi lélekben és nem a gazdaságban” kell keresni. Ezt a

mondást üres frázisnak lehet minősíteni, ha a fasizmus történetét attól a gazdasági és társadalmi szituációtól elválasztva tekintjük, amelyben mindenfajta fasiszta mozgalom keletkezett, fejlődött és sikereket ért el. Mégis megszűnik frázisnak lenni, ha emlékeztetünk arra az egyszerű igazságra, hogy az emberi sorsok és tevékenységek társadalmi-gazdasági premisszái az emberi tudaton átszűrődve realizálódnak. Az emberek legelőbb ösztönzőket kapnak kívülről s a belső én mélyéről, emocionális befolyás alá kerülnek, intellektuális műveleteket hajtanak végre, míg el nem jutnak a választásig, ami politikai választás lesz. Végeredményben kevésbé lényeges, de a történelem számára eléggé fontos a kérdés: milyen stádiumokon halad keresztül s meddig tart a folyamat attól a pillanattól kezdve, mikor az eljövendő elhatározás első csirái megjelennek, addig a pillanatig, míg választássá lesz és változásokat idéz elő a politikai szférában. Egy bizonyos és nem más lehetőség választásának motívumai az emberi pszichikumban keletkeznek. A múlt kutatója — ha a tények felszínénél mélyebbre nyúl — nem mehet el közömbösen a tömeglélektan körébe tartozó jelenségek mellett, amikor a történetírás megszűnt már kizárólag eseménykrónika lenni.

A fasizmus és hitlerizmus történelmének kutatói megpróbálkoztak a pszichológiai interpretációval. Az első, bár terjedelmében szerény tanulmányt a hitlerizmus pszichológiai forrásairól az amerikai Harold D. Lasswell készítette el pár hónappal Hitler uralomrajutása után. Ez mégis leíró jellegű tanulmány volt, mely a németek közötti háború utáni kiábrándultság és az ebben az országban bevezetett nacionalista propaganda ismert problémájával foglalkozott, a kellő politikai döntést befolyásoló pszichikai ösztönzők analízisének kísérlete nélkül.

Lasswell — a politikai élet pszichopatológiájáról szóló könyv szerzője — a hitlerizmust mint sajátos betegséget, vagyis a normától való eltérést tárgyalta. Mégis nehéz megállapítani, hogy miben állott az a bizonyos „norma”. Vajon a „balance of powers” elve nemzetközi méretekben, melyben Németország olyan helyet foglalt volna el, mely az akkori társadalom többségének megelégedést jelenthetett? Vagy inkább a Versailles utáni status quo? Vagy mindössze stabilizált parlamentáris rendszer, mely a pluralizmus elvén alapult?

Tudományos szempontból termékenyebbnek mutatkozott a pszichikai norma kutatása — inkább orvosi értelemben, mint a politikáról kialakított elképzelések értelmében. Természetes, hogy a kutatás útjának irányát Freud tudománya jelölte ki, jóllehet nem mindenképp a mestertől közvetlenül átvett ortodox verzióban.

Mégis az első szerző, aki a hitlerizmus forrásait az emberi én mély rétegeiből próbálta eredeztetni — ám konkrét társadalmi szituációban — Erich Fromm volt (*The Escape from Freedom*, 1941), jóllehet majdnem Fromm-mal egyidőben (1943-ban) a freudi iskolához tartozó brit pszichiáter, Peter Nathan tett közzé érdekes tanulmányt a fasizmus pszichológiájáról. Az angol szerző könyve legalább két szempontból érdemes különös figyelmet. Nathan taláiban hangsúlyozza a projekció pszichikai mechanizmusának jelentőségét a tipikusan fasiszta gondolkodásban, amelyben az „én gyűlölök” sémája igazolódik az „ő gyűlöl engem” sémája előtt, hogy a következőkben helyet adjon a rendkívüli dramatizálásnak, mint ahogy ez történt az „alacsonyabb rendű fajokkal”, „az állam ellenségével”, a szlávokkal, zsidókkal stb. kapcsolatban. A hitlerista propaganda racionalizálta a projekció spontán mechanizmusát. A háború első szakaszában fellépő lengyel-ellenes kegyetlenségeket igyekeztek (sikerrel) megindokolni a „bydgoszcki véres vasárnap”-jellegű állítólagos terrorttal vagy más, a németek ellen állítólag elkövetett kegyetlenkedésekkel. Nathan másik fontos megállapítása volt, hogy

rávilágított a hitleristák által kinevelt speciális erő kultuszra (amely a biológiai myzogenizmus volt összefüggésben), mely a pszichikailag determinált tekintélykultusból s az államról és hatalomról alkotott elképzelésekből született. Mellesleg szólva Nathan könyvének ez a részlete néhány évvel később jelentős dokumentálásra tett szert az empirikus kutatások terén, melyeket az Egyesült Államokban (részben Fromm inspirációjából) Theodor W. Adorno végzett a Társadalomvizsgáló Intézet (jelenleg Majna-Frankfurtban) munkaközösségével az „autoritáris személyiség” modelljén, melyet a szerzők összekapcsoltak az amerikai „középosztály” vagyis az ottani kispolgárság gondolkodásmódjában oly gyakran fellépő faji előítéllettel. Ezeket a vizsgálatokat fontos tudományos megállapításokként kell kezelni, a totalitáris-fasiszta kórkép — ahogy a szerzők nevezték — jellegzetességeinek felsorolása pedig Fromm korábbi munkáját támasztja alá és sok pontban találónak bizonyul.

Emlékeztetünk arra, hogy Adorno munkaközössége ehhez a kórképhez a következő jelenségeket számítja: konvencionizmus, a burzsoá erkölcsiségen alapuló kispolgári értékrendszerhez való szoros kötődés; hatalmi függőség, a saját társadalmi csoport idealizált tekintélyeivel szemben a kritika hiánya; a tekintély agresszív keresése, a konvencionális értékeket semmibevevő emberek kiválasztásának tendenciája; hit az előítéletekben és a sztereotip gondolkodás, meggyőződés, hogy az egyesek sorsát titokzatos erők irányítják; az erőre és brutalitásra való törekvés, hasonulás azokkal az alakokkal, akik ezt reprezentálják, destrukció és cinizmus, általánosságban ellenséges állásfoglalás minden emberrel szemben és a saját ösztönök kivetítése a külvilágba.

Ezeknek a vonásoknak a többsége beigazolódott a szövetséges orvos-pszichiáterek által Nürnbergben az ott bebörtönzött háborús bűnösökön folytatott vizsgálatok során. Dr. G. M. Gilbert és dr. D. N. Kelley amerikai orvosok, valamint dr. F. Bayle francia orvos-pszichiáter pontos megfigyeléseket végeztek a náci elit képviselőin, akik a háborús főbűnösök perében ítéletre vártak (Gilbert és Kelley megfigyelései) valamint az ún. Einsatzgruppe-k vezetői és az orvosok perében (dr. Bayle). Érdemes kiemelni, hogy sok közös tulajdonságot lehetett egyszerűen kimutatni a Harmadik Birodalom elitjének képviselőinél és a Nürnbergben elítélt brutális végrehajtóknál. Ez mindazt a társadalmi környezetet és karriert érinti, amely a hitlerista hierarchiának nemcsak a legmagasabb, de az alacsonyabb fokaira is vezetett.

A Nürnbergben lefolytatott vizsgálatok azonban inkább kikérdező jellegűek voltak és sajátos körülmények között zajlottak le. Kevés olyan forrást gyűjtöttek össze és elemeztek, amely a hitlerizmus pszichológiai determinációjának témájához fűzött általánosításokhoz elég alapot adott volna. Fromm okoskodása, amely elvontnak és a tiszta dedukciót felhasználónak tűnne, az empirikus observáció segítségével legalább részben hitelesíthető.

1933-ban a lengyel származású amerikai szociológus, Florian Znaniecki tanítványa, dr. Theodore Abel Németországban tartózkodott, s szándékában állott Hitler hatalomrajutásának folyamatát követni a személyes motivációk háttere alapján, melyeket a „vezér” aktív párthívei közöltek; alapul, mint Znaniecki vizsgálatainál is, személyes anyagok szolgáltak.

Dr. Abel ügyesen egy pályázatot rendezett meg, hitlerista aktívák emlékiratai számára kiírt, a híres New York-i Columbia egyetem által biztosított összegből díjat tűzve ki. A goebbelsi propagandaminisztérium ellenállását megtörve, egyáltalán nem rossz eredményt ért el, 683 választ gyűjtve össze, melynek szerzői a náci párt átlagközösségét képviselték (ezt későbbi történészek és szocio-

lógusok: T. Geiger, H. Gerth és D. Lerner valamint munkaközössége kutatásai állapították meg). Alá kell húzni, hogy a gondolkodásmód tekintetében ebben az országban a felnőtt lakosság egyharmadát kispolgárnak lehet nyilvánítani, amint arról a továbbiakban még szó lesz.

Néhány évvel később Abel közzétette a pályázat részletesen feldolgozott eredményeit. Abel könyve: „Hogyan jutott Hitler hatalomra?” (Why Hitler Come in Power, 1938) — egyébként az európai könyvtárakban nagy ritkaság és ezért kevésbé ismert — számos olyan esetet mutat be, ahol a társadalmi helyzet a szenvedélyes sérelemérzettel és az autoritás keresésével párosulva determinálta a hitlerista mozgalomhoz való csatlakozást. „Az, hogy Hitler eszméinek szentelhettem magam, új célt adott az életnek” — állapította meg szószerint a pályázat egyik résztvevője, egy másik pedig elismerte, hogy kész meghalni Hitlerért, és az ilyen motivációk, jóllehet kevésbé kategorikusan és kevésbé magasaróptúen, az Abel által összegyűjtött szövegek többségében megisméltődnek. Ez egyszerűen Erich Fromm megállapítását támasztja alá: Hitler mint a „mágikus segítő”, a nemzetiszocialista mozgalom pedig mint a „szabadságba való menekülés” célja jelenik meg.

Az amerikai szociológus által készített dokumentáció kivételes és meg nem ismételtető, de nem az egyedüli forrás. Néhány évvel ezelőtt megjelent a könyvesboltok polcain egy másik amerikai munkája, aki egészen más írói kategóriába tartozik, de ugyanúgy felhasználja a társadalom vizsgálatának azt a módszerét, melyet a társadalomtudományokban „intenzív megfigyelésnek” neveznek. William Sheridan Allen, a Missouri egyetem professzora 1965-ben tette közzé egy ilyen vizsgálat eredményeit, melyben a náci hatalom megszerzésének és megerősítésének folyamatát figyelte meg a szerző által Thalburg álnévvel megjelölt német kisvárosban; ezt az álnevet hamarosan megfejtették az NSZK-ban a Spiegel c. szenzáció-hajhász hetilap jóvoltából.

Kiderült, hogy Thalburgot valójában Northheimnek hívják és Alsó-Szászországban fekszik, vagyis egykor a Német Birodalom közepén volt található. Tízezer lakosával, kisiparával, régi tradíciójával és a társadalmi szokások konzervatív struktúrájával, mely a túlnyomó többségű lutheranizmusra és az egymással versengő nacionalista és szociáldemokrata befolyással Thalburg-Northheim a német kispolgári társadalom tipikus példája. William Allen kimutatta, hogy ez a társadalom szinte teljesen a hitleri eszmék behatolásának kísérleti alanyává vált, fokozatosan szenvedve el a teljes dezintegráció és atomizálódás folyamatát.

A szerző az elmélyült kutatás módszerét használta (valójában ex post) a város társadalmának mértékadó képviselői között, midőn a városka mikrokozmoszának részletes elemzését végezte. Ez a módszer nem adott teljes lehetőséget arra, hogy a városka lakói cselekedeteinek lélektani rugói napfényre kerüljenek, de megközelíthette annak feltárását, miként hátráltak meg lépésről-lépésre az erő előtt és milyen könnyen törődtek bele ebbe. Igaz ugyan, hogy Allen, a történész és szociológus le kellett, hogy mondjon azoknak a legmélyebb pszichikai mechanizmusoknak a vizsgálatáról, melyek a megfigyelt közösség képviselőiben ilyen és nem más reakciókat váltottak ki (ezek az azóta eltelt idő miatt vesztek értékükből), mégis felszínre hozta Thalburg polgárainak cselekedeteit és passzivitását, rámutatva a Fromm által destrukciónak nevezett folyamat egymásután következő jelenségeire. A városkában semmi sem történt, ami a közvéleményben vagy a közhangulatban gyors változást okozott volna. Voltak ugyan verekedések és botrányok, de semmi több. A társadalom természetellenes módon számtalan szállal volt gúzsba kötve. Nem volt sem széleskörű feljelentés;

sem bebörtönzés. A hitlerizmus aránylag későn jelent meg (a szerző az 1930—35 közötti éveket írja le), de mégis igen gyorsan eluralkodott az emberek lelkén és gondolatain.

*

Tegyük fel, hogy mikor már eluralkodott a Német Birodalom minden vidékén sok-sok ilyen Thalburg lakosainak lelkén és gondolatain, könnyen kihasználhatta a társadalmi-politikai válságot és vállalkozhatott a hatalom megszerzésére. A kispolgári aktíva és a kispolgári választórétég valószínűleg éppenúgy határozott Hitler sikeréről, mint ez korábban Olaszországban történt. Valóban lehetne vitatkozni a „kispolgárság” mint gazdasági helyzet kérdésében, hiszen a sokjelentésű vagy szinkretikus „kispolgárság” kifejezés meghatározható, mint közös vagy hasonló, a közösen elismert értékrendszerekből keletkező, első-sorban gazdasági törekvések kvalifikációja.

Úgy vélem, a „rövidtávú” kutatás esetében másképp nem lehet cselekedni. Csak a szubjektív kritériumok teszik lehetővé, hogy meghatározzuk a politikai tevékenységek társadalmi alapját. Másképpen szólva, a „homo politicus” az illető tevékenység területén olyan egyéniség, amilyenek tartja magát. Úgy vélem hát, hogy nem találhatunk jobb elnevezést, mint a „kispolgárság”, maradjunk hát mellette.

Tételezzük fel mégis, hogy a fasizmus genetikus interpretációjának ügye a társadalmi kategóriákban megoldatlan marad. Ezáltal még inkább messze van a megoldástól az a dolog, melyet a fasiszta kormányzatok társadalmi bázisának lehet nevezni. Milyen csoportokra és rétegekre támaszkodott a fasiszta hatalom? Vajon valóban kizárólag a polgárság reakciós rétegének diktatúrája volt a munkásosztály ellen, amelyet — ha igen, mily mértékben — azok a rétegek támogattak, melyek a fasiszta pártnak lehetővé tették a diktatúra bevezetését?

Úgy vélem, hogy történetkutatásunk még kifejezettebben kell, hogy konkretizálja a tézist, miszerint a fasizmus — olasz, német vagy bármilyen más — a monopolkapitalizmusnak a politikai szubjektivizmustól megfosztott közönséges diktatúrája volt.

Rendelkezésünkre áll elegendő mennyiségű bizonyíték arra, hogyan szolgálta ki a fasiszta állam az adott nagyiparos és finánciókés csoportok: monopóliumok, oligopóliumok, nagybankok, nagyvállalatok konkrét érdekeit. Valóban még sok kutatási problémát, sok összefüggést állapíthatunk meg a hipotézisek menetében, de az általános összefüggést nem szabad megbontani.

A régebbi, többé-kevésbé a marxizmus álláspontján megírt történeti munkákban (pl. F.L. Newmann, J. Kuczynski, Ch. Bettelheim műveiben) exponálták a fasizmus intézményes kapcsolatait a monopolkapitalizmussal, egymásba hatolásukat, amely lehetővé tette a fasiszta szervezetek összeolvadását a nagytőkés társulásokkal (igaz ugyan, hogy államilag megrendszabályozott körülmények között) és a fasiszta elit képviselőinek bejutását a társadalmilag és társaságilag stabil nagyburzsoázia csoportjába. Felfedték az állam és a tőke egymástól való függőségének számos részletét, első-sorban a háború idején, amikor a fasiszta állam és szervezetei nemcsak szankcionálták, de meg is szervezték a legbrutálisabb kizsákmányolást a gazdasági élet minden területén. Ilyen tekintetben a marxista történetírás (nemcsak a szocialista országokban) és a háború utáni első években készült feldolgozások jelentősen különböztek az e területen folytatott — végeredményben számszerint igen csekély és eredményeiben szerény — újabb kutatásoktól.

Mind a mai napig szintén kevés a lényegesebb feldolgozás a fasiszta mozgalmak politikai szociológiájának terén elsősorban az egész társadalom, vagy inkább a különböző rétegek és csoportok által a fasiszta rezsimnek nyújtott támogatás (vagy éppen ellenszegülés) témaköréből. Nehéz többet mondani Olaszországról, jóllehet léteznek — a szakirodalom által már sokszor felhasznált — adatok a fasiszta párt szociális összetételéről, bár ezek eléggé koraiak, mert megelőzik a híres „Marcia su Roma”-t (1922). A PNF (Partito Nazionale Fascista) összetételét alkotó különféle társadalmi és foglalkozási csoportok részvételének számadatai nem teljesek, de feltétlenül jellemzőek az egészre. A párt 151 ezer tagja közt 1921 novemberében a harmadik pártkongresszus által rendezett felmérés alapján 67 ezer tag, vagyis több mint negyven százalék a „munka világához” tartozott, vagyis előbb fizikai, majd szellemi bér munkából tartotta fenn magát. Különösen magas volt a mezőgazdasági munkások részvétele, mintegy 20 százalék. Jóllehet ezt (ahogy a jelenség illetékes kutatói állítják) az előzőleg szétvert szakszervezetek tagjai kényszerbuválásának számlájára lehet írni, mégis a számok önmagukért beszélnek. Mintegy 15 százalékot tesznek ki a gyári munkások és tengerészek, vagyis kétszer annyit, mint a kereskedők. Ha ehhez még hozzáadjuk a tanárok és diákok nagy számát, akkor az derül ki, hogy a fasiszta párt tagjainak mintegy 65 százaléka a birtokos osztályoktól függött, vagy legalábbis a proletár életviszonyok határán állott.

Jóval pontosabb s hiteltérdemlőbb adatokat közölt a németországi hitlerista párról jópár évvel ezelőtt (1957) Wolfgang Schäfer nyugat-német kutató. A lehetőséghez képest pontosan állította össze a NSDAP szociális összetételét 1930 és 1933 között, vagyis a hatalom átvétele előtt és után, összehasonlítva a Birodalom foglalkozási statisztikájának adataival. Kiderült, hogy a munkások és szellemi dolgozók 1930-ban az egész taglétszámnak több, mint a felét tették ki (26,3 és 24,4 százalék, összesen 50,7 százalék), vagyis ez relative több volt mint az országos átlag, míg 1933-ban 53,1 százalék, ebben a szellemi dolgozók aránya 14 százalékkal csökkent, a munkásoké viszont 8 százalékkal nőtt. A dolgok ilyenén állására erős befolyást gyakorolt a tömeges munkanélküliség. Az NSDAP taglétszám emelkedésének görbéje nemegyszer tökéletesen egybeesik a munkanélküliség emelkedésének görbéjével, egészen 1931 végéig. Később az NSDAP sorai relative négyszer olyan gyorsan növekednek. A munkanélküliek 5,8 milliós száma mellett az NSDAP tagjai 1,3 milliót tesznek ki!

Érdekes összehasonlítani az NSDAP szociális struktúráját a dr. Abel kérdőívei alapján elkészített összeállítással, ha hozzátesszük, hogy a felmérés résztvevőinek összetételét a hitleri párt véletlen reprezentációs mintájának („random sample”) lehet tekinteni, miután nem volt megfelelő az átlagon felülemelkedő aktíva. Emellett a feltevés mellett szól a pártösszetétel is; az ún. „régii hitleristák” (Vorkämpfer) nem több mint 10 százalékát tették ki a felmérés résztvevőinek, viszont negyven százalék a pártba csak 1930 után lépett be. Abel kérdőívein a munkások 35⁰/₀-ot tesznek ki, ez pedig kb. a Schäfer által az NSDAP szociális összetételét érintő vizsgálat arányainak felel meg. Az amerikai kutató kérdőívén az „alsó-középosztály” (ezt a kifejezést az amerikai szociológia nomenklaturájában használják) az egésznek mintegy 51 százalékát tette ki, ez viszont mégsem változtatja meg a munkások nagyszámú részvételének tényét a hitlerista mozgalomban.

Természetesen ez a mozgalom kispolgári jellegéről alkotott általános elképzelést nem változtatja meg. Mégis meg kell jegyezni, hogy a „jelleg” nem örökre megállapított helyet jelent a társadalmi struktúrában, hanem fogalmak,

irányzatok és értékrendszerek összessége, amely — úgy tűnik — a „totalitáris körkép” jellemző alkotórészein alapult. A „totalitáris körkép”, mint Erich Frommnak az autoritás és a „mágikus segítő”-vel, vagyis az *erő kifejezőjével* való identifikálás kutatásáról alkotott elméletének empirikus kiegészítése szuggesztív és meggyőző tudományos hipotézis, de jelentőségre csak a németeknek a valós társadalmi helyzettel történt konfrontálódása után tesz szert abban a korszakban, mikor a hitleri mozgalom erőszakkal az élre tört, hogy a kedvező helyzetben magához ragadhassa a hatalmat.

A valódi társadalmi helyzet akkor válik a hatalomra való törekvések determinánsává, amikor az emberi tudatban felébreszti az önkifejezés szükségletét a politikai természetű döntésekben. A hitlerista kormányzat megalakulása előtti három utolsó év német politikai életének paradoxona a parlament szerepének korlátozása mellett a választói aktivitás igen erős megnövekedése volt, s valamiképp ezek a jelenségek oksági összefüggésben voltak egymással. A választások gyakoriságát — a birodalmi parlament, a birodalmi elnök és a tartományi parlamentek megválasztása* — a politikai válság eredményezte, mely nem engedte meg, hogy bármelyik politikai párt vagy választási blokk abszolút többséget szerezzen. Ez a kormánynak lehetőséget adott, hogy az alkotmány 48. paragrafusának antidemokratikus előírásait életbe léptethesse, amely az államelnöknek törvényerejű rendeletek kiadását és a polgári szabadságjogoknak a parlament beleegyezése nélküli felfüggesztését engedte meg.

A politikai harc egyre inkább és egyre intenzívebben a parlamenten kívül folyik, és halott s sebesült áldozatokat maga után hagyó drámai utcai összecsapásokban nyilvánul meg. Ez azonban nem gyengíti, sőt megerősíti a választási aktivitást. A választók nagyobb erőpróbának vannak kitéve, mint valaha, eddig ismeretlen szenvedélyek szabadulnak fel, melyeket az addig nem látott mértékű választási propaganda erősít.

Elemelve a parlamenti választások eredményeit, elsősorban a Reichstag választásait, amelyek egészen 1932 júliusáig a náci villámgyors sikerét mutatták (1932 júliusában az NSDAP 13,7 millió szavazatot és 230 mandátumot szerzett, míg 1928 májusában mindössze 800 ezer szavazatot és 12 mandátumot) — Seymour Martin Lipset amerikai politológus (*The Political Man*, 1960) korrelációt állított fel a hitleristák sikerei és azon jobboldali és centrum, konzervatív és liberális pártok veszteségei között, amelyeknek hagyományosan kispolgári választói voltak. Minél többet nyert Hitler, annál inkább vesztek ezeknek a köröknek pártjai, viszont a munkáspártok szavazatainak összege nem változott, sőt a kommunisták a szociáldemokratáktól még sokat el is nyertek. Részletes elemzést ugyan csak Schleswig-Holsteinre és Alsó-Szászországra nézve végeztek (Rudolf Heberle és Günther Frank német származású amerikai szerzők), de úgy tűnik, néhány megállapítás az egész Német Birodalom területére érvényes. Megállapították ugyanis, hogy az NSDAP-ra leadott szavazatok túlnyomó többsége a gyengébben urbanizálódott vidékekről származott, ahol alacsony életszínvonalú lakosság élt, az egy főre számított jövedelem alacsony volt, ahol addig a szavazatok szétforgácsolódtak és a regionális vagy egyenesen szeparatista tendenciák erősek voltak. Látszólag paradox jelenségként — a hitlerizmus kifejezetten az erős, centralizált államrendszer, a federalizmus korlátozása majd

* A Reichstag választása: 1930. IX. 14., 1932. VII. 31. és XI. 6., elnökválasztások, melyek, mint tudjuk, népszavazásként zajlottak le: 1932. III. 13. és IV. 10., Poroszország, Bajorország és Anhalt parlamentjeinek és Hamburg képviselőtestületének megválasztása: 1932. IV. 24.

teljes felszámolása mellett szólt, — tolmácsolta Lipset azt, hogy a tradicionális kispolgári pártok iránt érzett elkedvetlenedés és csalódottság felülkerekedett a hitlerista program iránti bizalmatlanságon. Az előbbieket lehetett terhelni amiatt, hogy nem eléggé védelmezik a „kisember” érdekeit a „centrum” törekvéseivel szemben. A hitlerizmus viszont előlegezett bizalommal rendelkezett, amidőn megígérte, hogy mindent újjárendez.

Nehéz ellene mondani Seymour Lipset okoskodása igazának addig, míg a választási eredmények elemzéséből levont következtetésekről ad számot. Nem lehet viszont egyetérteni kategorikus állításával, miszerint a hitleri fasizmusnak semmi köze sem volt a nagytőkéhez és a nagybirtokhoz, s a mozgalomnak a tőkétől való finanszírozását csak 1932-től keltezi, eddig az évig a tőke anyagilag minden nagyobb pártot támogatott a kommunisták kivételével. Az ilyen diktumra elég egyszerűen azt válaszolni, hogy a német nagytőkét mint egészet kezdettől fogva osztályérdekek kapcsolták össze a politikában a hitlerizmussal, ami pedig az anyagi segítséget illeti, még a forrásértékű utalványok is megvannak (1932-ig), amelyek koronatanúi ennek a tézisnek — hiszen aránylag sokat tudunk a hitlerizmusnak a nagytőke ügynökségeihez fűződő személyes kapcsolatáról, mégpedig kezdettől fogva, amikor a hitlerista mozgalom megjelent a politikai porondon.

Viszont a másik oldalról nem szabad figyelmen kívül hagyni a spontán iniciatívákat és az autentikus társadalmi támogatást, valamint a társadalom minden rétegében jelentkező elkötelezettséget a karizmatikus vezér oldalán. El kell fogadni azt is, hogy Hitler egész eklektikus és elasztikus ideológiája azoknak a mély lelki szükségleteknek, reményeknek és tradícióknak felelt meg, melyek valóban tipikusak a meghatározott társadalmi rétegekre, de minden arra mutat, hogy ezek száma igen nagy volt. Vajon a szükségletek és remények csak a kétségbeesítő válsághelyzetben jelentek meg, vagy konkretizálódtak, avagy már korábban is léteztek? Erre nehéz egyértelműen válaszolni. El lehet fogadni Erich Fromm gondolkodásmenetét ama német rétegek tömeglelki megterhelése kérdésében, melyek számlájára írható a fasizmus infrastruktúrájának szerepe. Nagyfokú pontossággal megállapíthatók azok az alapvető tradíciók, melyekhez a hitlerizmus mind a politikai, mind a társadalmi-erkölcsi szférában kötődött.

Az elsőről már sokat írtak a történelmi munkák lapjain. A sötét, irracionális nacionalizmust, melyhez az elvesztett háború következtében súlyos frusztráció kapcsolódott, Hitler és pártja javára könnyen ki lehetett használni. A militarista tradíció, az egyenruhakultusz, a hatalomhoz való kritikátlan viszony, az irracionálisra való hajlam és az illúzióknak való hódolás — minderre már többször emlékeztettek olyan különböző ideológiákkal kapcsolatban, amelyekben felfedezték a fentebb említett betegségek tükröződését. Jóval kevesebbet írtak a mindennapok társadalmi-erkölcsi jellegéről és kulturájáról, hiszen nem maga az ideológia vált az emberek milliós tömegeinek mindennapi táplálékává.

Tudjuk, hogy a német „életstílus” hagyománya szorgalmasságból, fegyelem- és rendszeretetből, takarékoságból és puritanizmusból állt. A természethez való kötődés, zenekedvelés, a közös életre való hajlandóság és a család patriarchális szerkezete, melyben a férfi, a „ház ura” játssza az egyedüli vezető szerepet, emellett a közmondásos fantáziátlanúság, nehézkes humor és az egyszerű szórakozásoknak való hódolás — többé-kevésbé ilyennek tűnik más nemzetek szemében a saját maga által „Michel”-nek nevezett átlagnémet jellemvonásainak összessége, akinek mint az angol John Bull, a francia Marianne és az amerikai Uncle Sam,

a német nemzetet kellene képviselnie. Természetesen ez az alak karikírozott, felszínes elképzelésekből összeragasztott sztereotípiá, erre az alapra bizony nehéz volna felépíteni a német ember — a potenciális fasiszta — személyiségének mintáját. Tény viszont, hogy a hitlerizmus olyan emberi jellemvonásokat gyűjtött magába, amelyek egymással egészen ellentétesek, ha ugyan nem egymást kizáróak voltak, hol az egyiket, hol a másikat helyezve inkább előtérbe, mégis igyekezett a lehető arányosságokat köztük fenntartani és a célok és a hozzájuk vezető eszközök skálájával ügyesen manipulálni.

Az empirikus kutatások szegényes anyaga és a kevés feldolgozás a tömeglélektan köréből felvázolják számunkra a választásra kényszerítő, adott politikai és társadalmi szituációban elhelyezkedő emberek cselekedeteinek motivációit. Mindezeknek az egyébként értékes és termékeny fejtegetéseknek hiánya, hogy nincs meg a kifejezett kapcsolat a történelmi helyzettel, amelyet az alapvető osztályellentét hatalmas nyomása alakít ki, ez rajzolódik ki azután mint a választás alapvető alternatívája.

A fasiszta mozgalmakat forradalminak nevezték. A fasizmus politikai tevékenységének módszereit „forradalminak” lehet nevezni, ha forradalmon csak (vagyis osztályjellegétől függetlenül) az eddig nem használt technikák vagy eszközök segítségével végrehajtott erőszakos változást értjük.

Az olasz fasiszták, alkalmasint elsőként a történelemben a modern szállítóeszközök széles skálájával rendelkeztek. A hadsereg és az Angelli-testvérek cége által biztosított teherautók a „feketeinges harcosoknak” gyors helyválttatást tettek lehetővé, hogy könnyebben terrorizálhassák a városkák és falvak ellenszegülő lakóit. A hitleristák hamar felfogták, hogy mit jelentenek a modern kommunikációs eszközök és milyen előnyöket biztosít a nagypéldányszámú napilap mellett a rádiómikrofon, lehetőleg minél gyakrabban az országos műsorban. Másképp szólva, a fasizmus első nagy győzelme az volt, hogy kitért a regionális méretekből és a helyi szinten felfogott politikai problémákból, és ezt a későbbiekben is komolyan vették. A fasizmust az olasz és a német is „mozgalom”-nak nevezte (il movimento, die Bewegung). Ez a rugalmasságot és a dinamizmust volt hivatva kifejezni, amely megkülönböztette őt a régi polgári pártoktól, de ez arra a valódi térbeli mozgalmasságra is érthető, amely kétségtelenül döntő befolyást gyakorolt a sikerre. Ezt a maga módján „forradalminak” lehet nevezni, mint ahogy a maga módján „forradalmi” volt (jóllehet alapjában terrorizációs) az erőszak is, a politikai tevékenység elengedhetetlen eszköze: a müncheni sörözőkben vagy a milanoi „trattoria”-kban rendezett verekedésektől egészen a gondosan megrendezett, vagy kiprovokált utcai összecsapásokig, melyekben már tűzfegyvereket használtak. A „mozgalom” egyetlen stádiumától sem volt idegen az orgyilkosság: félretenni az útból az ellenséges párt gyűlölt funkcionáriusát, megbosszulni az állítólagos árulást vagy egyszerűen rémületet kelteni az ellenfél soraiban.

A módszerekről térjünk át a célokra. A hitlerista propaganda jelszó-katalógusában — az olasz fasizmus legitímebb volt s ezáltal a terminológiában is óvatosabb — az egyik első helyet foglalta el a „nemzeti forradalom” jelszava, amely a weimari köztársaság és a többjelentésű „szisztéma” névvel ellátott, az országosan uralkodó politika játékszabályai ellen irányult. A hitlerista mozgalom éppígy, mint az olasz fasizmus is a *negáció* elve alapján kristályosodott ki: mindent erombolni, ami *van*. Ennek az elvnek alapján sodródtak a mozgalomhoz azok, akik a destrukciót akarták, egyrészt ideológiai meggyőződésből, másrészt egyszerűen a „totalitáris kórképhez” tartozó patológikus jellegnek adva kifejezést.

A negációnak viszont konkretizálódni kellett az igazi forradalommal szemben, melyet a marxista forradalmi pártba tömörült proletariátus reprezentált. A fasizmus „forradalom volt a forradalom ellen”, vagyis egyszerűen *ellenforradalom*.

Ebből az első pillanatra banális megállapításból azonban annak a fontos tézisnek megalapozása derül ki, amelyet fentebb vázoltam a „mozgalom” kezdeti karakterisztikája formájában. Az a rombolási szenvedély, mellyel a hitlerizmus a valódi forradalom ellen küzdött, az „őrjöngő kispolgár” (ahogy Lenin nevezte) egész félelme a rémmé növesztett bolsevizmustól, az egész gyűlölet a marxizmus-szal szemben, melyben az őrjöngő kispolgár minden rossznak és az eddig megdönthetetlennek hitt tekintélyek megingásának okozóját látta — mindez oly erős érzéseket váltott ki, melyek távol álltak a jobboldal és a centrum békés, kiegyensúlyozott, „langyos” politikájától. Az ellenforradalom, amely a maga céljaira meg akarta magának szerezni az elnyomott osztályok jogosan ellenséges érzületét az állammal szemben, szintén fellépett az állammal és az állam intézményeivel szemben (és nem az osztályrendszerrel szemben!), de azért, mert az állam és erőszakszervezete: a rendőrség (legalább egy része), sőt a hadsereg is, nem beszélve a reakció olyan hagyományos támaszairól, mint az egyházi testületek, képtelenek voltak ellenállni a forradalmi hullámnak. Természetesen itt a helyzetet meg kell különböztetni az olaszországitól, ahol a burzsoá és földbirtokos birtokállapot veszélyeztetettsége jóval koncentráltabb és általal még félelmetesebb volt. 1920 nyárutóján valóban úgy látszott, hogy a forradalom küszöbön áll, ezért az erőszakszervek képviselői és a fasiszta rohamosztatok között semmi hosszabb vagy jelentősebb ellentét nem lépett fel Olaszországban. Nagyon gyorsan kiegyeztek, ami pedig a hadsereget illeti, nyíltan támogatta a fasisztákat. Ezzel szemben Németországban némileg másként történt a dolog. Már a náci irredenta első próbálkozása idején — 1923 novemberében Münchenben — a bajor rendőrség végül energikus fellépésre szánta el magát, és amint köztudott, ez azért történt, mert a Reichswehr akkoriban szinte diktatorikus hatalma élesen fellépett a helyi államcsínykísérlet ellen. Hitler még túl gyenge volt és nem jelentett semmiféle konkurenciát a Reichswehr főnökének, von Seecktnak, a bajor helyi sajátosságának minősített hitlerizmus pedig a hatalmasok szemében nem sokat ért, mint potenciális „forradalmi” hódító. Innen származott aztán a hitleristák hosszantartó gyűlölete a „rendszer” funkcionáriusaival szemben és eggyel több érv az állam ellen, melyet Hitler a „Mein Kampf”-ban így határozott meg: „az emberi mechanizmusok szörnyszülöttje, melyet most államnak hívnak”, programadó művében máshol az államot összekötötte a „fecsegő polgári szervezetekkel” (Bürgerliche Schwätzerorganisationen), ide értette az összes polgári pártokat, a nacionalistákat sem véve ki. Ennek az államnak a rendőrsége valóban állandó célpontja lehetett a hitleristák támadásainak, különösen a Birodalom legnagyobb tartományában, Poroszországban, ahol szinte kizárólag szociáldemokraták irányították. Első vezetője hosszú ideig a birodalmi belügyminiszterként tevékenykedő Carl Severing volt, Albert Grzesinski, a porosz belügyminiszter pedig szintén szociáldemokrata volt. Ugyanígy a szociáldemokráciához tartozott Bernhard Weiss, a porosz bűnügyi rendőrség (Landeskriminalpolizei) főnöke és Karl Zörgiebel, a berlini rendőrfőnök. A rendőrséget ért támadásokat az a tény sem zavarta, hogy az különös szigorral lépett fel a kommunisták ellen. Zörgiebel azzal tette magát hírhedtté, hogy 1929 május elsején brutálisan letörte a berlini munkástüntetést; 31 személy a rendőrség golyóitól pusztult el, 1200 személyt pedig bebörtönöztek.

A támadások kiemelt célpontja a zsidó származású dr. Weiss volt. 1929-ben napfényre került a nagy berlini ruhakereskedő cég, a Sklarek testvérek afférja, akiket a rendőrségi egyenruhák szállításánál elkövetett visszaélésekkel vádoltak. A cég zsidó volt, így a hitleristák azonnal éltek a kedvező alkalommal. A Sklarek testvéreket rögtön összefüggésbe hozták dr. Weiss nevével, a hitlerista sajtó pedig — különösen a Goebbels által Berlinben kiadott „Der Angriff” — sokáig csámcsogott az ügyön.

Nem akarom meghosszabbítani a kitérést, de nem a fentebbi volt az egyetlen ilyen példa. A lényeges magával a fennálló államrenddel való küzdelem; következésképpen a „rendszer” elnevezés mint negatív fogalomhasználat nem volt véletlenszerű. A „rendszer” tagadása, melyben a liberalizmust és a demokráciát vádolták a szocializmus bűnével (vagy egyszerűen a marxizmussal azonosították), legelőbb azokat vezette a párt soraiba, akik a legerősebben és legelhatározottabban fejezték ki személyiségüket a tagadásban. Ezek, ahogy könnyen elképzelhető, deklasszált és a társadalomtól inkább makro- mint mikroskálán elidegenedett elemek voltak, s a „rendszert” mint egészet elleneztek. A pártba a továbbiakban a veszélyeztetett elemek léptek be, akiknél a veszély szubjektív érzése erősebb lehetett, mint a többé-kevésbé valóban drasztikus társadalmi tények objektív értékelése, a veszélyeztetettség oka ugyanis a pénz devalválódása, a munkanélküliség, az életszínvonal csökkenése volt, végül a fokozatos süllyedés a proletárszintre, mely azzal végződött, hogy az illető közmondásosan „az utcán találta magát”.

Természetesen az objektív állapot és annak a pszichikumban való tükröződése közötti különbségtételt átvitt értelemben kell kezelnünk. A veszélyeztetettség oka a legtöbbször a lelki elidegenedés, a közeliekre való támaszkodás hiánya és az elhagyatottság érzése, amely nem más, mint az a „szabadság”, melyről Erich Fromm írt — végül pedig a tekintély válsága. A deklasszált ember, valamilyen társadalmi úrban, hivatás és a jövő perspektívája nélkül, egyik napról a másikra élve valóban csak sorsának romlását remélhette. Az objektív (kvantitatív) mértékkel mérhető jelenségek és az emberi szubjektív élmények között a határ sokszor nehezen látható, ha ugyan egyáltalán határt lehet vonni. A történész mégsem mondhat le a felmérésnek számára elérhető kritériumai szerint az élet objektív helyzetének meghatározásáról, a már említett dramatizálási készség figyelembe vételével közelítve meg a pszichikus elidegenedést.

A deklasszált elemek szerepéről a diktatúra megerősítésében egykor világosan nyilatkozott Karl Marx a „Louis Bonaparte Brumaire 18-ájá”-ban, és Friedrich Engels kiegészítette azt az erőszaknak a történelemben játszott szerepéről írva. Louis Napoléon diktatúrája — ahogy Marx tanította — a burzsoá politikai rendszer degenerációjából nőtt ki, amikor a proletariátus forradalmi fellépésétől megrettent francia burzsoázia kész volt politikai térhódításait átengedni a diktatúrának, csakhogy társadalmi egzisztenciáját megmenthesse. Mindazok a társadalmi erők, amelyek Louis Bonapartét a magasba emelték, a deklasszált nemessegből, a parasztság deklasszált rétegéből és a párizsi lumpenproletariátusból álltak. Marx kifejezetten megkülönbözteti azokat, akik hallgatólagos beleegyezésüket adták a diktátornak, azoktól, akik tevékenyen támogatták őt különféle módon a társadalmi ranglétra különböző fokain.

Európa a húszas évek kezdetétől, Európa az első világháború és az oroszországi forradalom után mért nem annak a politikai-társadalmi struktúrának volt Európája, mint amit Európa az előző század közepétől fogva jelentett. A sok belső függő viszony és kvantitatív változás közül, mely ebben a struktúrában

végbement (s melyet a történészek jól ismernek s oly érthetőek, hogy nem érdemes megemlíteni őket), csak egyet emelnék ki: a háború utáni évek „homo politicus”-a jóval számottevőbb kategóriává vált. Elhagyjuk ugyan a nyugati tudomány és publicisztika állításainak kritikátlan ismételtetését a „tömeg-társadalomról” (ezeket az állításokat nyíltan vagy a katasztrófizmus ürügyén hangoztatják), mégis egyet kell érteni abban, hogy a politikai aktivitásnak a legfejlettebb kapitalista országokban meg kellett növekednie, először a politikai tevékenységben résztvevő emberek jóval nagyobb száma miatt — ez a XIX. század végén kiszélesedett választójog következménye volt —, később hatalmas politikai ösztönzők következtében. Geoffrey Barraclough angol történész néhány évvel ezelőtt olyan nézetet fejtett ki (*An Introduction to Contemporary History*, 1964), amelynek helytállóságát nem lehet elvitatni. Ő ugyanis azt állította, hogy az új típusú lenini párt létrejötte közvetve nagy befolyást gyakorolt a polgári politikai struktúrák alapvető átalakulására. A cenzussal korlátozott választójog korszaka „választási bizottságainak” cseppfolyós, nem stabil szervezetű pártjai belső struktúrájukban centralizált, politikailag állandósult szervezetekké váltak és állandósult helyet foglaltak el a politikai életben. A modern politikai életnek ez az alapvető jelensége elkerülte a probléma régebbi kutatóinak figyelmét (mint M. Ostrogorski vagy R. Michels) és a burzsoá politológia legmagasabb tekintélyei, mint S. Newmann vagy M. Duverger sem értékelik mindig.

A fasiszta „mozgalmak” természetesen már igen korán más polgári pártok mintájára párttá szerveződtek, azonban részben bizonyos mintákat a munkáspártoktól kölcsönöztek. Ezek először külsődlegesek voltak: a nemzetiszocialista munkáspárt* elnevezésben, a hivatalos megszólításban, a párttaghoz ugyanis per „pártbeli elvtárs” (Parteigenosse) fordultak. A taktikai kölcsönzések is jelentősek voltak. Hitler Rauschninggal folytatott beszélgetéseiben szó szerint ezeket mondotta: „A marxista módszerek egyszerűen a legjobbak és egyedül célravezetőek a tömegek meghódításában.” Hogyha az ókonzervatív Rauschning el is túlozta a dolgot (hajlott ugyanis a forradalmi munkásmozgalom és a fasiszmus közti rosszindulatú analogizálásra), Hitler közel állott az ilyen gondolatokhoz. Az utánzás, az autentikus forradalmi osztály alakjának felvétele egy bizonyos időszakban vitathatatlan, és nyíltan meg kell mondani, veszélyes volt. A külsőségeknél és a látszatnál összehasonlíthatatlanul fontosabb volt a megkülönböztetés szempontjából a fasiszta pártok militarizációja, amely azt az elvet követte, hogy a politikai küzdelem egyértelmű a terrortal. („A kegyetlenség imponál. A kegyetlenség és a szigorú erő . . . Az embereknek szükségük van a gyógyító rémületre . . .” mondotta Hitler Rauschningnak). Itt analógiákat lehet keresni Louis Napoléon idejéhez, mindenekelőtt ami a párt társadalmi hátterét illeti.

A harci „rohamosztagok” szinte kizárólag deklasszált elemekből verbuválódtak és a későbbi sokezres „párthadsereg” (az SA 1932 végén 400 ezer embert számlált, vagyis négyszer annyit, mint a Reichswehr) elsősorban kisiklott elemekre támaszkodott. A meghatározott aktivitástípus meghatározott ember-típust preferált. A lumpenproletár és lumpenburzsoá elemek képezték a párt első rohamcsapatát és a harci osztaghoz való tartozás nem minden esetben jelentett

* Meg kell azonban jegyezni, hogy a „munkás” a hitlerista fogalmak szerint más előzményekből levezetett kategória volt és nem osztályfogalom. Talán a legközelebb ahhoz a mintához állt, melyet Ernest Jünger teremtett (*Der Arbeiter*, 1930), aki „munkásnak” tekintette a katonai módra fegyelmezett és felépített társadalmi szervezet tagjait. A „munkás” ezenkívül az olyan állam szervezetét visszatükröző konstrukció lenne, melyben a gazdasági tevékenység éppúgy az „egészet” szolgálja, mint a katonai szolgálat.

formális párttagságot, hiszen nem volt tényleges elkülönülés. A „hitlerista” fogalma egyenlőképp oszlik meg az SA egyenruhás tagjára és az egyszerű „Partei-genossé”-ra, akinek gyakran fizikai körülményei nem engedték meg, hogy a rohamosztag uniformisát felöltse.

A mozgalom törzsét mindenesetre olyan emberek alkották, akik számára az élet alapja a negáció s a maguknak állított cél a destrukció volt. Ezt szó szerint lehet érteni, az ellenféllel való fizikai leszámolás értelmében, vagy inkább összetettebben — olyan szellemi javak elpusztításának értelmében, amelyek a rendszerrel azonosultak vagy legalábbis asszociálódtak.

Először leggyakrabban a háborúban résztvevő katonákkal, Freikorps-vezetőkkel, a különböző fegyveres ellenforradalmi szervezetek Landsknechtjeivel találkozunk, akik számára a terror mindennapi kenyér volt és akik mindenfajta erőszakra készen állottak. Hozzájuk csatlakoztak botrányokozásra hajló ifjak és az indoktrináció befolyása alatt olyanok, akik még puskaporfüstöt sem szagoltak a világháború frontjain, de a maguk jószántából elhitték a hátulról dőfött tőr okozta vereségről, a szociáldemokraták árulásáról, az ördög művének, a világ zsidósága földalatti aknamunkájának tartott bolsevizmus növekvő veszélyéről szóló nézeteket.

Létezik néhány pontos történeti feldolgozás, amely rámutat a későbbi hitlerista elit és az ellenforradalmárok legaktívabb csoportjai közötti szerves kapcsolatra. Az amerikai R. G. L. Waite a Freikorpsokat a „náciizmus élesapatá”-nak nevezte (*The Vanguard of Nazism, 1952*), megállapította ugyanis, hogy az NSDAP vezetőinek igen jelentős része (SS vezetők és tábornokok, SA Reichsleiterek, Gauleiterek) a Freikorps-alakulatok tisztje vagy katonája volt. Kevesebbet tudunk a közönséges SA-legények karrierjéről és nem is tudhatunk meg sokkal többet. Az NSDAP létezésének első korszakából származó töredékes megfigyelések (amikor a rohamosztagok sokkal kisebb számúak voltak), főleg baloldali polgári és munkáslapokban, valamint a későbbi — sajnos, szintén töredékes — megállapítások (pl. háborús bűnösök ellen folyó törvényszéki eljárások alkalmával összeállított életrajzok) nem engedik meg az indukciós úton történő általánosítást (ami teljességgel lehetetlen), lehetővé teszik viszont a racionalisztikus dedukció alátámasztását. Gondolkodjunk egy kicsit úgy, mint a jogász, aki a tettet azok között keresi, akikről függött a büntett végrehajtása (ius fecit cui prodest). Mi az életviszonyok és a politikai célok közötti összefüggéseket nyomonzzuk, azon célokéit, melyek nagyon is kifejezetten nyilvánulnak meg a hosszútávú politikai tevékenység során, s melyeket mind a destrukcióra vezethetünk vissza, ámbár jól tudott, hogy a destrukció nem öncélú, hanem a fasizmus politikai tevékenységében lényeges epizód volt. Azok a fasiszták, akik ezt nem fogták fel idejében, drágán megfizettek. „A hosszú kések éjszakája”, 1934. június 30-a, a destrukció epizódjának drámai befejezése volt.

Ha már itt tartunk, maradjunk még egy pillanatig a kispolgári szellemi elit szerepénél, mert ennek számlájára írható a fasizmus útjának előkészítésében való részvétel. Ez nem jelenti, hogy egyetértünk a fasizmus ideológiai vagy pusztán filozófiai genealógiájáról alkotott olyan kategorikus magyarázattal, amelyet Nolte számunkra bemutat, vagy amelyet marxista pozícióból (néha egészen leegyszerűsítve) Lukács György (*Die Zerstörung der Vernunft, 1953*), idealista álláspontról Edmond Vermeil (*Les doctrinaires de la révolution allemande, 1938*), vagy teljesen fasiszta vagyis semmilyen nézőpontból Peter Viereck (*Metapolitics, 1941*) reprezentál. Nem eshetünk a másik végletbe, nem tagadhatjuk le a nyomtatott szó funkcióját a politikai küzdelmekben, jóllehet a szavak

csak az adott helyzetnek megfelelően teremtenek kedvező vagy kedvezőtlen véleményt, vagy csupán lelki hangulatot hoznak létre. Úgy gondolom, hogy az irodalom illetően funkciója volt a legfontosabb, legalábbis a Hitler előtti Németországban, és azt is vélem, hogy a széles körben befolyást gyakorló irodalomnak (és nem a doktrinerek ezoterikus írásainak) volt legnagyobb hatása, míg az ún. „szépirodalom” összefonódott a politikai esszével, publicisztikával és a közönséges pamflettel, amelyekből oly sok jelent meg a könyvpiacra.

Az újabb publikációk, melyek a weimari köztársaság politikai aspektusból vizsgált kulturális életének, valamint az értelmiség szerepének témaköréből jellemezték meg (Deák I., H. L. Poor, H. Lebovics, P. Gay), rámutatnak az ilyen irodalom destruktív szerepére a dolgok fennálló rendjével szemben, s felhívják a figyelmet a „baloldal” és a „jobboldal” hasonló befolyására. Mind az irracionális, az ógermán mítoszokat feltámasztó „Blu-bo” irodalom (rövidítve a „Blut und Boden”-kifejezésből, ami a „vér és talaj” misztikáját foglalja magába), nem beszélve a nemzetiszocialista-fajvédő „völkisch” publicisztikáról, — mind a városi proletarizálódott rétegek életét kispolgári radikális szellemben leíró plebejus, népszerű „Asphaltliteratur”, a maguk módján szintén hozzájárultak a tagadás álláspontjának támogatásához. Nem kímélődnek meg még a Carl von Ossietzky „Weltbühne”-jének vagy Leopold Schwarzschild „Tagebuch”-jának hasábjain megjelent kifejezetten antifasiszta alkotások sem.

Ez nyilvánvalóan túlzás. Mindazonáltal a republikánus intézményeknek és az uralkodó csoportok képviselőinek (akiket egyáltalán nem nevezhetünk a demokrácia bajnokainak) kritikája, amelyet pl. a Weltbühne is folytatott, egybeesett — jóllehet igen ritkán és észrevétlenül — azzal a kritikával, melyet a Hans Zehrer által egyébként kitűnően szerkesztett „Die Tat” folytatott, amely a harcok konzervativizmus marólugba mártott tollú újságírókat tömörítő folyóirata volt. A baloldali liberalizmus és a „Weltbühne” publicistáinak individuális szabadságfelfogása alapjában véve ugyanolyan kispolgári tiltakozást fejeztek ki, mint ahogyan a „Tat” szociális autoritarizmusa kispolgári volt.

Mindkét folyóirat befolyást gyakorolt az értelmiség, elsősorban a fiatal értelmiség szembehelyezkedő nézeteinek megerősödésére. Másként szólva, a nyugtalanságnak nőnie kellett, mégis úgy tűnik, hogy a túlsúlyt a jobboldali-radikális erők szereztek meg, a végén pedig az egésznek a hitlerista mozgalom lett a haszonélvezője. A viszályok és viták eredménye ezen a területen a szellemi zűrzavar volt, amely megfojtotta a kritikus gondolkodást, nem engedte, hogy a támadó „terrible simplificateur” ellen, ami a hitlerizmus volt, mozgósítani lehessen a védelmi mechanizmusokat.

Ezt az értékelést látszik alátámasztani a húszas és harmincas évek fordulóján egy sajátos mozgalom felbukkanása: az ún. „harmadik erő” vagy „harmadik front”, melynek törzse az ún. „nemzeti bolsevizmus”. Ernest Niekisch alakja és folyóirata, „Der Widerstand”, részben pedig a sokatmondó című folyóirat, „Der Gegner”, melynek szerkesztője és fő publicistája a fiatal rajongó, Harro Schulze-Boysen, és a nemzeti bolsevizmushoz tartozó más különböző személyek és politikaiúri tevékenységük még mindig a történelem egyik nem vizsgált epizódját jelentik, jóllehet erről a témáról már sokat írtak. Annál inkább nehéz megmondani, hogy ennek a különös ideológiának milyen volt a befogadása, mert ez inkább romantikus lelki magatartás volt, eléggé távol a „bolsevizmus” valódi fogalmától és nem tipikusan nemzeti kora nacionalizmusához képest, miután a Németország története folyamán igazságtalanságot szenvedettek „újjaszületését” exponálta — legelőször is a „jöllakott”, „burzsoá” nyugat-

tal történő szakítás által. A tény, hogy léteztek ilyesfajta nézetek, hogy ezeknek voltak hívei és hogy elég soká tartották magukat, a társadalomban vagy inkább számos rétegében létező megfelelő szükségletekről tanúskodik. Tudjuk, hogy ez az ideológia sem nagy, sem konszolidált nem volt. Kudarcot vallott az a törekvés, hogy belőle politikai szervezetet teremtsenek, amire Otto Strasser vállalkozott. (Az is ismert, hogy már pártegyenruha is volt kilátásban: fekete ing sarlós-kalapácsos jelvényel). A „nemzeti bolszevizmus” zavaros mozgalmában, amely végül is elég gyorsan elsorvadt, mégis részt vettek érdekes és értékes emberek is, akiket később az igazi politikai baloldalon találhatunk. Jól lehet semmi mérhető mértékkel nem határozható meg, a „nemzeti bolszevizmust” — általánosabb felfogásban — a harmadik frontot a felvilágosult német rétegek, nota bene társadalmi provenienciájuk nézőpontjából tradicionálisan kispolgári rétegek mély válságának megnyilvánulásaként értékelhetjük. Ha megfigyeljük a hitleristák akcióit és még inkább, ha követjük propagandájukat a köztársaság fennállásának utolsó éveiben, amikor az ország mindinkább olyanynyira elmerült a gazdasági krízisben, hogy úgy tűnt: az egész „Mittelstand” elmerül benne — azt a megcáfolhatatlan benyomást kelti, hogy ezt a folyamatot a fasizmus még inkább ki akarta élezni, el akarta mélyíteni és siettetni akarta. Ez bizonyára jól kiszámított taktika volt, hogy a közvéleményben (legalábbis a legkevésbé kritikusan látók véleményében) megelőzze a KPD (NKP) politikai taktikáját, amely, mint tudjuk, arra a hibás tételre alapozott, hogy a válság meggyorsítja a forradalmat. Mégis tekintettel kell lenni arra, hogy az NSDAP vezetőinek számolniok kellett a párt alsó rétegeinek hangulatával és engedniök kellett az ún. „baloldal”, vagyis a „negációba” különösen beléfeledkezett elemek nyomásának, akik annak ellenére, hogy többször rendreutasították őket (kiváltképp a berlini SA Walter Stennes vezetésével 1930 augusztusában kirobbant hírhedt zendülése után) még néhány évig hallatnak magukról.

Hitler ebben az időben kifejezetten és egyértelműen politikai szövetségre szándékozott lépni a konzervatív reakcióval. Magára öltve „Adolphe Legalité” alakját (ahogy ellenfelei ironikusan nevezték), mindenáron igyekezett megmutatni jobboldali partnereinek, hogy tisztas távolban tartja magát embereitől, főleg a rebellis indulatúaktól.

Mindent egybevetve az NSDAP még mindig a *destrukció pártja*, a „zűrzavar és rebellió” pártja, ahogy Ignazio Silone remek pamfletjában, a „Diktátorok iskolájában” megállapította. Amikor a „társadalmi rend pártjává” válik, mint a továbbiakban Ignazio Silone mondja, — és ezzé kell válnia a hatalom megszerzése után —, a hitlerizmus 180°-os irányt változtat. Elveti a „nemzeti forradalom” ideáját, amely ezután a pusztas szimbólumok lomtárába kerül, figyelmét ettől kezdve a *stabilizáció* szimbólumára fordítja, és ennek megfelelővé válnak a meghatározott reformok és szociotechnikák. Ez a folyamat négyéves időszakot ölel fel az 1934 június-júliusában végrehajtott véres tisztogatásoktól 1938-ig, amikor két esemény tereli a németek gondolatait új irányba: először Ausztria vérnélküli annexiója, később, novemberben a zsidópogromok. Ettől kezdve az „ellenséggel való nyílt leszámolás” korszaka következik, ami rövidesen a nagy háború kirobbanásába torkollik.